

بررسی وضعیت مشاغل آلاینده و مزاحم در منطقه ۱۱ تهران

ناصر محرم نژاد

دانشکده محیط زیست

E-mail: moharamnejad@yahoo.com

حسین کاچار

واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی

واژه های کلیدی: مشاغل ، آلاینده ، مزاحمت ، ساماندهی

چکیده

مطالعات موجود حاکی از این است که مشکلات پدید آمده از استقرار صنایع در محدوده شهرهای ایران به خصوص در شهر تهران بیشتر به واحدهای کوچک تولیدی و خدماتی مثل تعمیرگاه های خودرو، نجاری، آهنگری، آبکاری و...متعلق است. این فعالیت ها از یک سو در ایجاد اشتغال، تأمین کالا و خدمات موردنیاز شهروندان و کمک به رشد و توسعه صنعت و اقتصاد کشور مؤثرند و از سوی دیگر در صورت عدم رعایت اصول مکانیابی و همچنین عدم بکارگیری روش های کنترل آلودگی و مزاحمت، استقرار آنها در بافت شهری مشکلات بیشماری را به همراه دارد که طبعاً برای رفع و یا کاهش این مشکلات لازم است اقدامات و مطالعات خاصی انجام پذیرد. در واقع انگیزه اصلی انجام این مطالعه نیز به همین سبب بوده است که در همین راستا اطلاعات مورد نیاز بر اساس مطالعات کتابخانه ای، مصاحبه با مسئولان ذیربط و بازدیدهای میدانی (از ۱۳۴ واحد شغلی مستقر در سطح منطقه ۱۱) و به عنوان منطقه مورد مطالعه (گردآوری شده و سپس مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و در نهایت نتیجه گیری های لازم به عمل آمده است.

مطابق نتایج بدست آمده در این تحقیق، منطقه ۱۱ از نظر استقرار مشاغل آلاینده و مزاحم در بین مناطق دیگر در مرتبه پنجم قرار دارد و در میان فعالیت های مختلف اقتصادی آن نیز، فعالیت های گروه خدمات عمومی، اجتماعی و شخصی با شاخص مزاحمت ۲۵/۶۵ در صد، بیشترین مزاحمت آلودگی را

به وجود آورده اند. پس از آن فعالیت های گروه صنعتی باشاخص ۱۳/۶۵ درصد، در مرتبه بعدی قرار دارند. علاوه بر این آلودگی صوتی نیز شایع ترین نوع آلودگی ایجاد شده توسط مشاغل مستقر در سطح منطقه مورد اشاره می باشند. همچنین ذکر این نکته ضروری به نظر می رسد که مشکلات پدید آمده از واحد های مورد نظر عمدتاً به موقعیت و شرایط استقرار و همچنین نحوه مدیریت آنها مربوط می شود تا به نوع فعالیت شان.

در نهایت ارزیابی ساختار و برنامه های ساماندهی مشاغل آلاینده و مزاحم نشان دهنده این واقعیت است که ساماندهی مشاغل آلاینده و مزاحم، به دلیل عوامل و مشکلات متعدد بنیادی، مشکلات مدیریتی و همچنین ویژگی ها و خصوصیات مربوط به واحدهای کوچک تولیدی و خدماتی و نحوه مدیریت آنها علیرغم اقدامات به عمل آمده و تلاش های انجام شده در این زمینه، از بازدهی و اثر بخشی مورد انتظار برخوردار نبوده است. به همین خاطر بهبود وضعیت ساماندهی مشاغل آلاینده و مزاحم، نیازمند انجام یک سری اقدامات اصلاحی در ابعاد مختلف نظیر تعدیل سلسله مراتب شهری و توزیع مناسب سرمایه گذاری ها و امکانات، تقویت نگرش سیستمی و برنامه ریزی فرابخشی، اصلاح ساختار سازمانی و افزایش نیرو و امکانات در نهادهای متولی ساماندهی، تکمیل ابزار ارزیابی های کارشناسی و توسعه ابزار کنترلی و.. می باشد.

ساختار سازمانی موجود جهت ساماندهی مشاغل آلاینده و مزاحم در تهران

از ویژگی های شهر تهران می توان به استقرار بیشترین تعداد واحدهای صنعتی - تولیدی یعنی معادل ۳۵ درصد کل واحدهای صنعتی - تولیدی کشور اشاره کرد. (۱)

علاوه بر این بررسی ویژگی های کارگاه های صنعتی مستقر در محدوده شهر تهران نشان می دهد که بخش عمده آنها (۹۴ درصد) را واحد هایی تشکیل می دهند که از نقطه نظر قانونی و به لحاظ روش تولید و تکنولوژی مورد استفاده و همچنین تعداد کارگران (۱ تا ۹ نفر) جزء کارگاه های کوچک و یا به عبارتی کارگاه های صنفی محسوب می شوند. (۲)

این واحدها به دلیل قدمت، ضعف فن آوری، پایین بودن مقیاس تولید، ابعاد محدود کالبدی و نظایر اینها به کالبد شهر وابستگی زیادی دارند که همین امر موجب اختلاط آنها با کاربری های مسکونی و دیگر کاربری های حساس شده و انبوهی از معضلات مختلف کالبدی، ترافیکی، زیست محیطی و اجتماعی را پدید آورده است. (۳)

به طور کلی سازمان ها و نهاد های مختلفی در زمینه ساماندهی و مکانیابی واحدهای تولیدی و خدماتی نقش دارند که از مهم ترین آنها می توان به این موارد اشاره کرد:

- وزارت صنایع: از طریق صدور مجوز برای فعالیت های تولیدی و صنعتی و همچنین احداث شهرک های صنعتی (۴)
- سازمان حفاظت محیط زیست: بر مبنای تهیه و تدوین مقررات و آیین نامه ها، ضوابط و استانداردها و همچنین انجام اقدامات نظارتی و کنترلی با همکاری نهادها و سازمان های ذربط.
- تشکیلات و نهادهای دست اندرکار تهیه طرح های شهری: بر مبنای تعیین شرح خدمات تهیه طرح های شهری و بررسی و تصویب آنها (۵)
- تشکیلات نظام صنفی: از طریق صدور پروانه کسب و مجوز جهت تعیین تعداد، فاصله مکانی و اندازه و مساحت واحدها و همچنین نظارت بر امور بهداشتی، حفاظتی، ایمنی و زیبایی آنها (۶)
- شهرداری: از طریق صدور پروانه ساختمانی جهت اعمال و کنترل طرح های شهری و همچنین بر اساس بند ۲۰ ماده ۵۵ قانون شهرداری ها (مصوب ۱۳۴۴، اصلاحی ۱۳۴۵) که به موجب آن جلوگیری از ایجاد و تأسیس و یا ممانعت از ادامه فعالیت واحدهایی که فعالیت آنها با ایجاد آلودگی و مزاحمت و یا عدم ایمنی همراه می باشد بر عهده شهرداری است. لازم به توضیح است که اعمال بند ۲۰ ماده ۵۵ قانون شهرداری ها در حال حاضر با همکاری شرکت ساماندهی صنایع و مشاغل شهر تهران و واحدهای ساماندهی و تشخیص مزاحمت مناطق صورت میگیرد. (۷)

روش بررسی

به طور کلی جمع آوری اطلاعات مورد نیاز از طریق مطالعات کتابخانه ای، مصاحبه با مسئولان ذربط و بازدیدهای میدانی انجام گرفته است. در خصوص بازدیدهای میدانی لازم به ذکر است که به منظور بررسی وضعیت آلودگی و مزاحمت واحدهای شغلی مستقر در سطح منطقه ۱۱، از ۱۳۴ واحد شغلی تولیدی و خدمات فنی مستقر در سطح محدوده مورد اشاره بازدید به عمل آمد که انتخاب این واحدها در واقع بر اساس آراء صادره بند ۲۰ ماده ۵۵ قانون شهرداری ها برای فعالیت های تولیدی و خدمات فنی در طی سال های ۷۷ و ۷۸ صورت گرفته است.

در نهایت پس از کسب کلیه اطلاعات مورد نیاز از طریق روش های مذکور این اطلاعات مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و سپس نتیجه گیری های لازم به عمل آمده است.

نتایج

منطقه ۱۱ شهرداری تهران با ۱۱/۷۵ کیلومتر مربع وسعت، ۲۸۰ هزار نفر جمعیت و استقرار ۲۷۹۴۹ واحد اقتصادی به دلیل وجود مراکز مختلف سیاسی، اداری، علمی، اقتصادی و نظامی از مناطق مهم مرکزی شهر تهران محسوب می شود این منطقه از سمت جنوب به خیابان شوش، از غرب به بزرگراه شهید نواب صفوی، از شمال به خیابان انقلاب و آزادی و از شرق به خیابان وحدت اسلامی محدود می شود و شامل ۴ ناحیه و ۱۹ محله می باشد. (۸) (تصویر ۱).

مطابق بررسی های به عمل آمده در طی انجام این تحقیق، در خصوص این منطقه نتایج مختلفی حاصل شده که عبارتند از:

- بر اساس آمار و اطلاعات اداره درآمد شهرداری منطقه ۱۱ در سال ۸۰، تولیدی های پوشاک، منسوجات و محصولات چرمی با تعداد ۳۱۲۳ واحد بیشترین سهم را در بین کل فعالیت های اقتصادی منطقه دارا می باشند.

- تعداد کل آراء صادره بند ۲۰ ماده ۵۵ قانون شهرداری ها جهت کاهش آلودگی و مزاحمت ایجاد شده از مشاغل در منطقه ۱۱ (از مورخه ۶۹/۲/۱ تا پایان سال ۸۰)، ۲۵۴۵ فقره می باشد که از این نظر ۶/۹۷^۱ در صد کل آراء صادره شهر تهران مربوط به این منطقه می باشد و بر همین مبنا منطقه ۱۱ از نظر استقرار مشاغل آلاینده و مزاحم در بین مناطق دیگر در مرتبه پنجم قرار دارد (نمودار ۱)

- بررسی آراء صادره در منطقه مورد مطالعه نشان می دهد که بیشترین صدور آراء یعنی ۳۸/۳۴ درصد، جهت فعالیت های گروه خدمات عمومی، اجتماعی و شخصی که عمدتاً شامل فعالیت های تعمیراتی می شوند صورت گرفته است و پس از آن برای فعالیت های گروه صنعتی (تولیدی)، بیشترین صدور آراء انجام شده است (۲۴/۹۴ در صد) (جدول ۱) آمار آراء صادره در منطقه ۱۱ در محدوده زمانی ۷۲/۴/۱ تا پایان سال ۸۰ نشان می دهد که بیشترین صدور آراء جهت کاهش آلودگی و مزاحمت برای واحدهای پخش و توزیع مواد غذایی (۱۲۵ مورد) و پس از آن برای واحدهای مکانیکی (۱۱۹ مورد) و تعمیر موتورسیکلت (۱۱۲ مورد) صورت گرفته است.

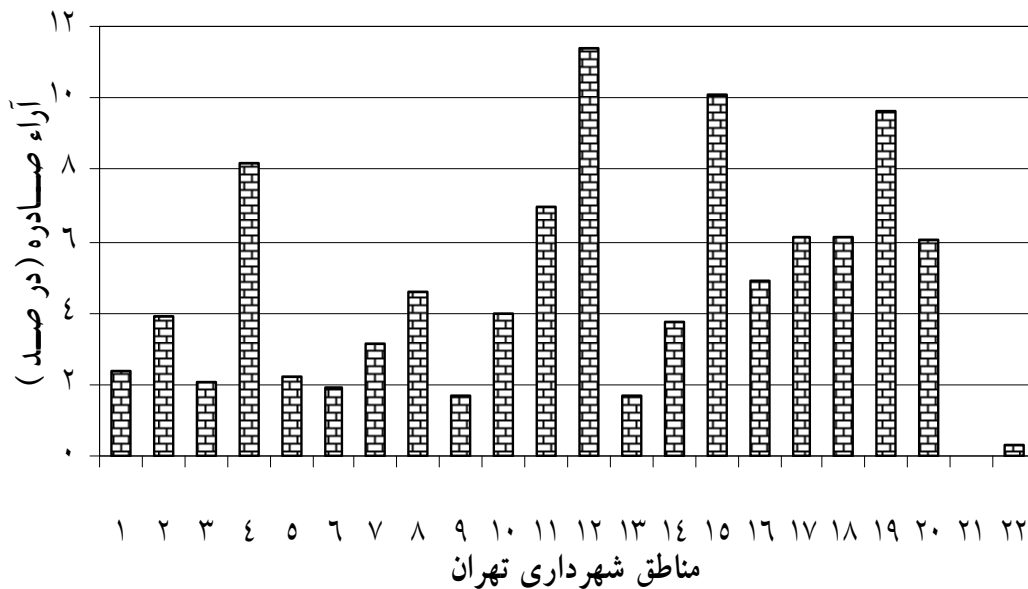
^۱- توضیح ۱: زمان تأسیس شرکت ساماندهی صنایع و مشاغل شهر تهران

^۲- توضیح ۲: به دلیل عدم ذخیره اطلاعات به صورت طبقه بندی شده و کامپیوتری تا قبل از مورخه ۷۲/۴/۱ و همچنین عدم امکان تفکیک آنها، اطلاعات مربوط به قبل از تاریخ مورد اشاره در نظر گرفته نشده است.

از میان کلیه مشاغلی که مورد شکایت قرار گرفته، تعمیرات و خدمات خودرو از جمله فعالیت هایی بوده اند که بیشترین شکایت های شهروندان از آنها شده است (یعنی ۲۴/۸۴ درصد از شکایت ها) که علت آن را می توان در تنوع و تعداد زیاد آنها، پراکنش گسترده و همچنین اختلاط آنها با واحد های مسکونی است.

جدول ۱: آراء صادره بند ۲۰ ماده ۵۵ قانون شهرداری ها در منطقه ۱۱ تهران از مورخه ۶۹/۲/۱ تا پایان سال ۸۰

از مورخه ۷۲/۴/۱ تا پایان سال ۸۰				از مورخه ۶۹/۲/۱ تا ۷۲/۳/۳۱	مشخصات آراء صادره نوع فعالیت
نوع رأی		علت صدور رأی			
تمهیدات	تعطیل	اطلاعیه	شکایت		
—	۳	۱	۲	—	کشاورزی و دامداری
—	—	—	—	—	استخراج معادن
۴۲۱	۹۸	۳۵۳	۱۶۶	۲۴۳	صنعت
—	—	—	—	—	برق، گاز، آب
۵	۱	۲	۴	۲۰	ساختمان
۴۹۴	۴۱	۴۴۲	۹۳	۸۸	عمده فروشی، خرده فروشی، رستوران و هتلداری
۹۵	۱۸	۸۶	۲۷	۳۳	حمل و نقل، ارتباطات و انبارداری
۵	۲	۳	۴	۲	خدمات مالی، بیمه، مستغلات و خدمات کسب و کار
۶۸۹	۱۰۲	۶۰۰	۱۹۱	۱۸۵	خدمات عمومی، اجتماعی و شخصی
۱۷۰۹	۲۶۵	۱۴۸۷	۴۸۷	۵۷۱	جمع کل

نمودار ۱: میزان آراء صادره بند ۲۰ ماده ۵۵ قانون شهرداری ها بر حسب مناطق ۲۱ گانه شهرداری تهران (از تاریخ ۶۹/۲/۱ تا پایان سال ۱۳۸۰)

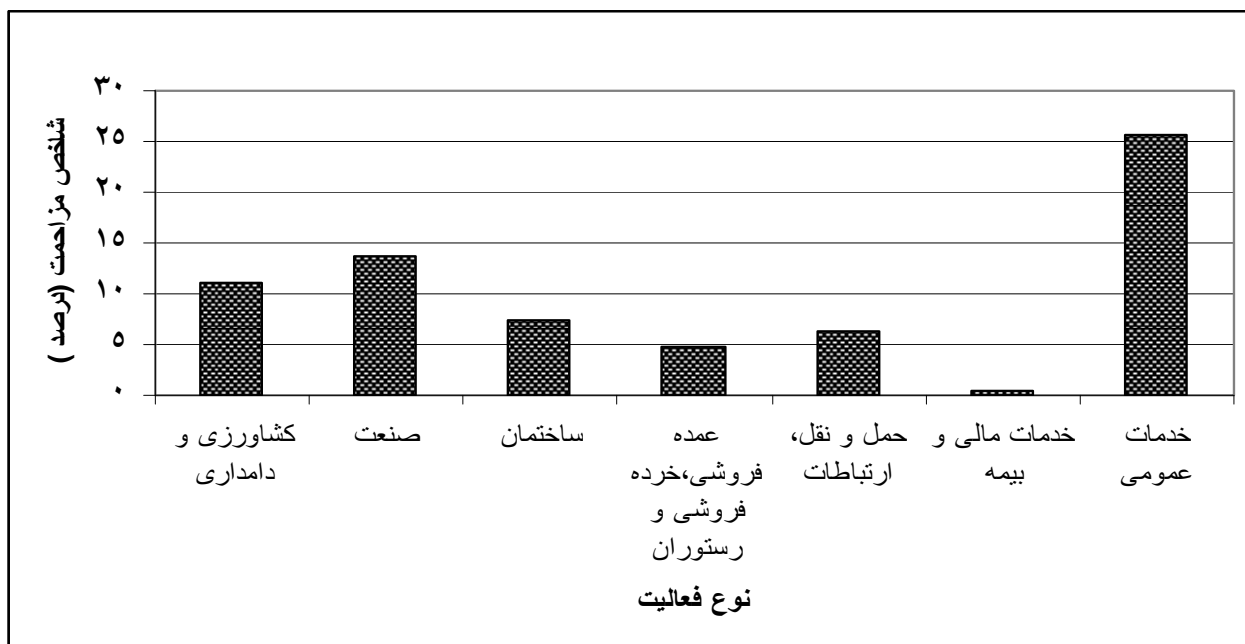
از نظر پراکنش مشاغل تولیدی و خدمات فنی آلاینده و مزاحم در سطح منطقه ۱۱، بیشترین تمرکز در خیابان های قزوین، غفاری، مخصوص، کارگر جنوبی و قلمستان وجود دارد و در باقی نقاط نیز تمرکز این مشاغل به میزان کمتری می باشد. (تصویر ۱) (نقاط قرمز رنگ نشان دهنده پراکنش مشاغل مورد نظر می باشد.)

بررسی شاخص مزاحمت فعالیت های شغلی یعنی نسبت تعداد واحدهای مزاحم و آلاینده بر اساس آراء صادره بند ۲۰ به تعداد کل واحدها در هر گروه بر حسب درصد در منطقه نشان می دهد که فعالیت های خدمات عمومی، اجتماعی و شخصی با شاخصی معادل ۲۵/۶۵ درصد، بیشترین مزاحمت و آلودگی را به وجود آورده اند و پس از آن فعالیت های گروه صنعتی با شاخص ۱۳/۶۵ در صد در مرتبه بعدی قرار دارند. (نمودار ۲)

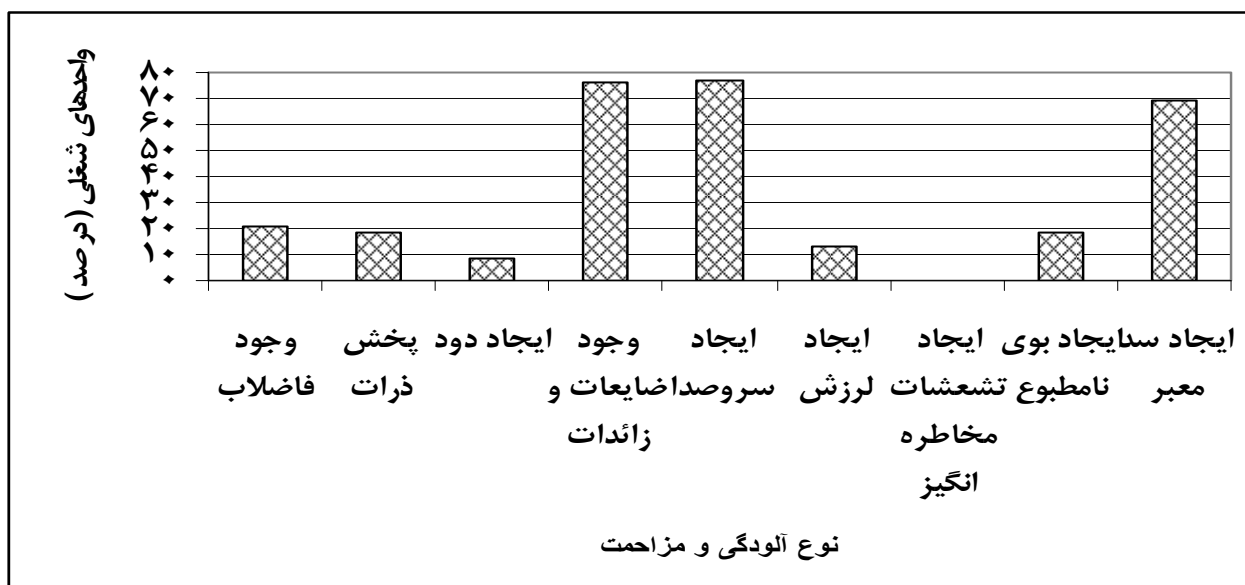
بررسی آمار آراء صادره بند ۲۰ نشان می دهد که بیشترین آلودگی ها و مزاحمت های پدید آمده از مشاغل منطقه مورد مطالعه به ایجاد آلودگی صوتی مربوط است. (نمودار ۳)

ارزیابی وضعیت اجرای آرای صادره بند ۲۰ در منطقه ۱۱ نشان می دهد که اجرای آراء از سال ۷۲ تا ۷۷ از روند مطلوبی برخوردار بوده ولی از سال ۷۸ به بعد وضعیت مناسبی نداشته است به طوری که در سال ۷۸، ۶۶/۹۶ در صد آراء، در سال ۷۹ تنها ۱۰/۲ در صد آراء و در سال ۸۰، ۳۳/۱۸ در صد آراء به اجرا در آمده است. (نمودار ۴)

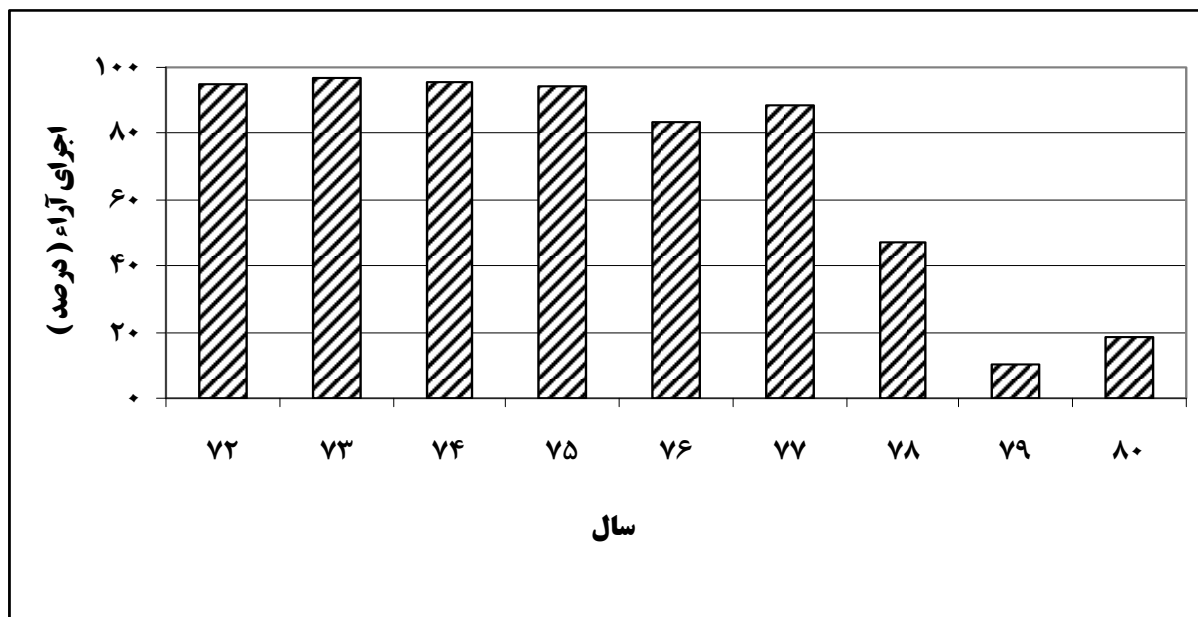
و در نهایت، بررسی ها و بازدید های میدانی انجام شده نشان می دهد که مشکلات به وجود آمده از واحدهای مورد نظر بیشتر از آنکه از نوع فعالیت آنها سرچشمه گرفته باشد، عمدتاً به موقعیت و شرایط استقرار آنها (همجواری با کاربری های حساس، کم بودن عرض معبر همجوار محل استقرار، متناسب نبودن ابعاد کالبدی با نوع فعالیت، تجمع بیش از حد در یک منطقه) و همچنین نحوه مدیریت آنها (بکارگیری روش های قدیمی، عدم استفاده از روش های مؤثر در کاهش آلودگی و مزاحمت، بی توجهی به اصول رعایت حقوق دیگران) مربوط می شود.

نمودار ۲: شاخص مزاحمت فعالیت های شغلی مستقر در سطح منطقه ۱۱ شهرداری تهران

نمودار ۳: آلودگی ها و مزاحمت های پدید آمده از واحدهای شغلی بررسی شده در منطقه ۱۱ شهرداری تهران به موجب بند ۲۰ ماده ۵۵ قانون شهرداری ها از مورخه ۷۲/۴/۱ تا پایان سال ۸۰

نمودار ۴: میزان اجرای آرای بند ۲۰ ماده ۵۵ قانون شهرداری ها در منطقه ۱۱ شهرداری تهران از مورخه ۷۲/۴/۱ تا پایان سال ۸۰

بحث و نتیجه گیری

در مجموع ارزیابی ساختار و برنامه های ساماندهی مشاغل آلاینده و مزاحم بر اساس بررسی های به عمل آمده در طی انجام این تحقیق نشان دهنده این واقعیت است که علی رغم اقدامات به عمل آمده در این زمینه تأسیس شرکت ساماندهی صنایع و مشاغل و واحدهای ساماندهی مناطق به منظور احیای بند ۲۰ ماده ۵۵ قانون شهرداری ها، احداث مجتمع های صنفی-خدماتی و یا شرکت های صنعتی در خارج از بافت شهری برای انتقال صنایع و مشاغل آلاینده و مزاحم، به کارگیری روش های مختلف کنترلی و نظارتی و، ساماندهی مشاغل آلاینده و مزاحم از بازدهی و اثر بخشی مورد انتظار برخوردار نبوده است که در واقع علل آن را می توان در این موارد خلاصه کرد:

الف- عوامل و مشکلات بنیادی:

- مشکلات اقتصادی جامعه
- توزیع نامناسب سرمایه گذاری و امکانات در مناطق مختلف کشور در طول دهه های گذشته به دلیل فقدان طرح های آمایش ملی و منطقه ای
- شکل گرفتگی بافت پیچیده، انبوهی و تنوع مسائل و مشکلات مربوط به الگوهای استقرار موجود

ب- عوامل و مشکلات مدیریتی:

- تعدد سازمان های مسئول، بخشی نگری و ناهماهنگی بین آنها
- محدودیت عرصه برنامه ریزی و تصمیم گیری برای تشکیلات با اهمیتی در امر ساماندهی مشاغل آلاینده و مزاحم شرکت ساماندهی صنایع و مشاغل، به دلیل در نظر نگرفتن جایگاه قانونی مناسب برای آن (ضعف در ساختار سازمانی)
- تغییرات مکرر در سطوح مدیریتی نهاد های ذیربط و به تبع آن تغییر در برنامه و سیاست ها
- کمبود نیرو (به صورت کلی) و امکانات و همچنین کمبود نیروهای متخصص
- نارسایی در سیستم نظارت و مراقبت چه در امر مکان یابی فعالیت های شغلی و چه در زمینه چگونگی انجام اقدامات مربوط به رفع یا کاهش آلودگی و مزاحمت
- ناکارآمدی برخی از طرح ها و برنامه ها به دلیل ماهیت غیر واقع بینانه، غیر شفاف، تک بعدی و انعطاف ناپذیر آنها، غیر قابل تطابق بودن آنها با ساختار شهرهای ایران (به دلیل گونه برداری از الگو های غربی)، ناتوانی آنها در پاسخگویی به نیازهای شهروندان و صاحبان مشاغل و
- ضعف در ضوابط و معیارهای موجود (نظیر فقدان ضوابط و معیارهای شغلی برای تأیید و یا عدم تأیید استقرار و یا استمرار فعالیت های مختلف)
- محدودیت ابزار کنترلی برای اعمال ضوابط موجود
- کم رنگ بودن نقش مشارکت مردمی و خصوصی در اجرای طرح ها
- کمبود اطلاعات در خصوص مباحث و موضوعات مربوط به ساماندهی مشاغل آلاینده و مزاحم
- در دسترس نبودن اطلاعاتی که مبین وضعیت موجود و لازمه یک برنامه ریزی کارا و مؤثر باشد
- تخلفات اداری

ج- ویژگی ها و خصوصیات مربوط به واحدهای کوچک تولیدی و خدماتی و نحوه مدیریت آنها:

- تغییر وضعیت و تغیر شغل های مکرر در برخی از واحدهای شغلی
- به کارگیری فن آوری قدیمی یا روش های منسوخ شده و همچنین استفاده از دستگاه های قدیمی به دلیل عدم توان مالی کافی برخی از صاحبان مشاغل و یا عدم آگاهی کامل آنها از پیشرفت های جدید
- هزینه بر بودن اقدامات مربوط به کنترل آلودگی و مزاحمت
- عدم آشنایی برخی از صاحبان مشاغل و یا کارگران با مبانی اصول اولیه نحوه استفاده بهینه از منابع و یا روش های کاهش آلودگی های ایجاد شده از روند فعالیت
- مشکلات فرهنگی و فقدان روحیه عادت حقوق دیگران در برخی از صاحبان مشاغل و یا کارگران

به همین خاطر بهبود و وضعیت ساماندهی مشاغل آلاینده و مزاحم نیازمند انجام یک سری اقدامات اصلاحی در ابعاد مختلف می باشد که از آن جمله می توان به این موارد اشاره کرد:

- تعدیل نظام سلسله مراتب شهری و توزیع مناسب سرمایه گذاری ها و امکانات در مناطق مختلف کشور و همچنین تقویت نگرش سیستمی و برنامه ریزی فرابخشی از طریق ایجاد هماهنگی بیشتر بین مدیریت صنعتی، مدیریت زیست محیطی و مدیریت شهری توسط دولت
- اصلاح در ساختار سازمانی و تقویت آن (تثبیت موقعیت شرکت ساماندهی به عنوان یک سازمان نهادی تحت نظارت شهرداری تهران و افزایش نیروهای متخصص و متعهد و همچنین امکانات در ارگان ها و نهاد های متولی)
- بازنگری در طرح ها و برنامه های موجود (نظیر انتقال مشاغل به مجتمع های صنفی-خدماتی برون شهری) و انجام اصلاحات لازم در آنها همچنین توسعه استفاده از الگوهای مناسب (نظیر مجتمع های برون شهری)
- توسعه ابزار ارزیابی های کارشناسی از طریق تدوین ضوابط و مقررات ساماندهی جهت ایجاد، تأسیس و یا استمرار فعالیت های شغلی به منظور تدقیق ارزیابی های کارشناسی
- توسعه ابزار کنترلی بر مبنای توسعه روش های تنبیهی (نظیر در نظر گرفتن جریمه های اقتصادی برای خاطیان در کنار توقف فعالیت آلاینده و مزاحم که به عنوان تنها روش کنترلی در حال حاضر موسوم است) و یا بکارگیری روش های تشویقی (در نظر گرفتن

امتیازاتی خاص نظیر وام، معافیت های مالیاتی و در صورت کاهش آلودگی و مزاحمت و یا وجود برنامه ای در این زمینه)

- ایجاد زمینه ای مناسب (بهتر از گذشته) برای افزایش نقش مشارکت های مردمی و خصوصی در اجرای طرح ها
- زمینه سازی برای آشنایی بیشتر صاحبان مشاغل و کارگران با روش های کنترل آلودگی و مزاحمت از طریق تشکیل دوره های آموزشی قبل از صدور پروانه کسب و یا به هنگام تمدید آن و همچنین از طریق تأسیس و یا مشخص کردن واحد های شغلی نمونه
- گسترش تحقیقات و مطالعات به منظور ایجاد پشتوانه های علمی لازم بر اساس ایجاد ارتباط بیشتر نهادهای متولی ساماندهی و دانشگاه ها و مراکز علمی
- ایجاد بانک اطلاعاتی در زمینه مباحث مربوط به مکان یابی و ساماندهی صنایع و مشاغل آلاینده و مزاحم و همچنین مستند سازی وضعیت موجود به منظور ارزیابی روند ساماندهی در دوره های زمانی مختلف
- افزایش اقدامات پیشگیرانه جهت جلوگیری از گسترش بیشتر مشکلات به وجود آمده از مشاغل آلاینده و مزاحم از طریق استعلام سازمان ها و نهادهای ذیربط از شرکت ساماندهی و یا واحد ساماندهی قبل از صدور مجوز جهت تأسیس هرگونه فعالیت و یا تغییر شغل

منابع و مأخذ

- ۱- اداره کل حفاظت محیط زیست استان تهران، ۱۳۷۹ ، فرازهایی از سیمای محیط زیست استان تهران
- ۲- مهندسین مشاور زادبوم، ۱۳۷۰، مطالعات ساماندهی صنایع تهران، جلد ششم (گزارش اقتصادی- اجتماعی)، سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران
- ۳- مهندسان مشاور فرنهاد، ۱۳۷۷ ، طرح تدوین معیارها و ضوابط ساماندهی صنایع و خدمات شهری، جلد سوم (پیشنهاد ها و توصیه ها)، دفتر برنامه ریزی عمرانی وزارت کشور
- ۴- شرکت شهرک های صنعتی ایران، ۱۳۷۵، توزیع جغرافیایی شهرک های صنعتی ایران
- ۵- مهندسان مشاور فرنهاد، ۱۳۷۷ ، طرح تدوین معیارها و ضوابط ساماندهی صنایع و خدمات شهری، جلد دوم (بررسی تجارب ساماندهی صنایع در ایران)، دفتر برنامه ریزی عمرانی وزارت کشور

- ۶- اصغر زاده، ع. ۱۳۷۴، اصناف-تاریخچه و نیم نگاهی به صنوف تولیدی و خدمات فنی، مجمع امور صنفی صنوف تولیدی و خدمات فنی تهران
- ۷- شرکت ساماندهی صنایع و مشاغل شهر تهران، ۱۳۷۴، برنامه میان مدت شرکت ساماندهی صنایع و مشاغل شهر (۱۳۸۰-۱۳۷۴).
- ۸- معاونت امور شهری و فضای سبز شهرداری منطقه ۱۱، ۱۳۸۰، گزارش اداره ساماندهی